

МОРАЛНИТЕ ЕМОЦИИ В КОНТЕКСТА
НА НРАВСТВЕНОТО ВЪЗПИТАНИЕ В СЕМЕЙСТВОТО

Петя Иванова¹

MORAL EMOTIONS IN THE CONTEXT
OF MORAL EDUCATION IN THE FAMILY

Petya Ivanova

Abstract: *The successful moral development of children begins at an early age and is related to the acquisition of certain personal qualities and socio-emotional skills. The purpose of this article is to present the role of the family as one of the main factors for the moral education of children. The family is viewed as a micromodel of a prosocial and empathic environment and as a kind of counterpoint to the macroenvironment where the moral foundations of moral society are seriously undermined. The paper outlines some of the permanent positive “moral emotions” that shape children’s moral development, such as empathy, concern, honesty, integrity, etc., as well as some negative “moral emotions” like shame and guilt, and the ways to educate them in a family environment. Based on a theoretical analysis and on a study of modern texts in the fields of family pedagogy, psychology, psychoanalysis, philosophy, ethics, etc., the article highlights the exceptional role of the family environment for the development of social skills and moral emotions as determinants of the moral education of adolescents. From an applied perspective, practical guidelines are given to parents for building a moral culture that determines the behaviour of their children.*

Keywords: *moral emotions; family education; socio-emotional skills; moral education.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Тревожните констатации от последните изследвания, свързани с нарастването на случаите на агресия и тормоз сред децата, хулигански прояви, омраза, лъжа, измама, расово и социално мотивирани негативни послания, ксенофобия, егоцентризъм и липса на морални качества като емпатия и алтруизъм, както на национално, така и световно ниво, недвусмислено говорят за криза в моралното развитие на децата. „Неадекватното морално развитие на децата – човек дори би казал липсата на цялостно развито съзнание – засяга всички страни на обществото: хармонията в нашите домове, способността на училищата да дават образование, безопасността по улиците и непокътнатостта на ценностите ни.“ (Шапиро 2020: 45). Липсата на успешно морално развитие може да бъде обяснено с наличието на „своеобразни морални „дефицити“ във формирането на децата и младите хора“ днес. В този контекст, в монографията „Алтруизъм и възпитание“ Сийка

¹ **Петя Иванова** – асистент, доктор, преподавател в катедра „Теория на възпитанието“, Факултет по педагогика, СУ „Св. Климент Охридски“.

Чавдарова-Костова обръща внимание на факта, че предварителното формиране „на просоциално поведение (с несъмнена значимост както за личностното морално усъвършенстване на личността, така и за обществото като цяло), се явява изключително добра възможност за нравствено развитие на децата и младите хора“ (Чавдарова-Костова 2012: 7). Именно тази констатация е в основата на интереса в настоящата публикация към потенциала на семейната среда по отношение на нравственото възпитание на децата, в това число изграждането на просоциално поведение.

МЕТОДОЛОГИЯ

В предложената публикация основно се използват аналитико-синтетичният и дедуктивният метод. Изследователската задача е свързана с проучване на класически и съвременни текстове в областта на семейната педагогика, психологията, психоанализата, философията, етиката и др., теоретичен анализ на информацията и извеждане на логически заключения въз основа на анализа. Обект на проучването са моралните емоции в контекста на нравственото възпитание на децата в семейството. Целта е да се направи кратък анализ на някои съвременни концепции за нравственото възпитание, като се очертаят конкретни положителни и негативни морални емоции, които оформят детското морално развитие. Акцентът при анализа се поставя върху открояването на ключовата роля на родителските грижи за нравственото формиране на подрастващите.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

В исторически план моралът произхожда от обичаите, ритуалите и традициите на древните хора. Изразява общоочакваното, масовопрактикуваното поведение, а в този аспект и отношенията в човешката общност, най-общо в опозицията полезно и вредно, добро и зло. Общностното съзнание е изработило свои образци, стандарти и табута, според които се ръководи и които изпълняват ролята на валиден за цялата общност коректив. С развитието на цивилизацията и открояването на индивида от общността в процеса на развитието на човешкото общество, „моралът напуска територията на неразличеното вътре в себе си колективистично съзнание, за да се обърне към всеки един поотделно и към всички заедно.“ (Мутафчиева, Пенчева 1992: 6).

Както отбелязва в „История на нравственото възпитание“ Жечо Атанасов, „като форма на обществено съзнание моралът е явление, характерно за всяко общество, за всички степени на развитие на човечеството“, но заедно с това, в зависимост от измененията в обстоятелствата на живот, „той е изменчив по форма и съдържание“ и в този контекст изменчивостта и относителността са негови основни характеристики (Атанасов 1985: 7). Историята от своя страна обаче свидетелства, че независимо от времето, в общностното съзнание са се установили, някои непреходни морални явления и качества, чието историческо и съвременно съдържание се припокриват, независимо от различните задачи на възпитателната дейност за различните исторически периоди. Именно възпитаването на тези морални качества е ключът към съхраняването на духовните ценности на човечеството, а семейството и училището (като проявление на държавата) са двата ключови фактора в този процес.

Върху въпросите за влиянието на добродетелта, и дали тя може да се преподава и изучава, разсъждава още Платон в своите диалози. В „Протагор“ той подробно описва грижите, които „частните лица и държавата“ полагат за преподаване и култивиране на добродетелта, като още тогава поставя на фокус значимостта на двата основни фактора, детерминиращи нравственото възпитание завършвайки диалога риторично „И така, при такава грижа за добродетелта... учудваш ли се Сократе, и още ли се съмняваш дали добродетелта може да се преподава? Не това трябва да те учудва, а по-скоро, ако тя не можеше да се преподава.“ (Цонева 1998: 29). В този контекст, може да търсим своеобразна отговорност за „кризата в моралното развитие на децата“, на която сме свидетели през последните десетилетия, в недостатъчната ангажираност на обществото и семейството по отношение на нравственото развитие на децата в това число и преподаването и възпитаването на добродетели (Шапиро 2020: 45). За целите на настоящето изследване, ще се фокусираме върху семейството и по-конкретно на неговата роля за изграждането на „морални емоции“, като елемент от нравственото възпитание на децата.

Обуславящият се през последните години комплекс от условности от различен характер, напр. продължителността на отсъствието от дома на родителите поради трудова ангажираност, увеличената динамика в партньорските взаимоотношения между родителите и открояващият се процес на „дефамилизация“ и диференциация на семействата „по различни критерии, свързани със социално-икономически статус, социокултурни различия, здравен статус на децата и родителите...“, семейна структура и т.н. влияе сериозно върху „ефективността на процеса на семейно възпитание“ и е свързан с „изпитвани от родителите едни или други затруднения в осъществяването на родителската им роля.“ (Чавдарова-Костова 2018: 11-32). В този контекст е необходимо да се предпиремат съответните стъпки за повишаване на капацитета на семейството като фактор за възпитанието на децата. В това отношение може да се работи по две направления: първо по отношение на осъзнаването от страна на родителите на ефекта на тяхното въздействие върху развитието на децата им и второ, увеличаване на познанията им за възпитателните форми, методи и средства, които те могат да прилагат в семейна среда. Педагогическото организиране на родителите засяга особено процеса на нравствено възпитание като естествена алтернатива на потока от аморални послания и прояви, на които децата са свидетели в обществото през последните години. Уроците по нравственост, най-общо разбира се като „изградени схващания и усвоени умения, които помагат на децата да разберат кое е правилно и да го отстояват“, не трябва да са „на едно от последните места в дневния ред на родителите“ (Борба 2021: 179; 181).

Според съвременните автори успешното морално развитие е свързано с придобиването на емоции и поведение, „които се изразяват в загриженост към другите: споделяне, помагане, безкористно поведение, търпимост спрямо останалите и готовност да се спазват правилата на обществото.“ Лорънс Шапиро цитира специалиста по морално развитие Уилям Лемън, който „смята, че за да станат морални личности, децата трябва да придобият следните емоционални и социални умения: да разбират разликата между „добро“ и „лошо“ поведение и да развият навици на поведение в съответствие с това, което те схващат като „добро“; да проявяват загриженост, зачитане и чувство на отговорност за благополучието и правата на другите и да изразяват тази загриженост с чувства на внимание, доброжелателност, любезност и милост; да изпитват и негативни емоционални реакции като срам, вина, оскъряние, страх и презрение към нарушаването на моралните ценности“ (Шапиро 2020: 45-47).

Придобиването на тези емоционални и социални умения и черти на характера става в хода на нравственото възпитание на децата и родителите могат активно да се включат в процеса, като имат предвид някои негови особености. Общопедагогическите характеристики на процеса на нравствено възпитание са следните: „целенасочен и организиран процес, при който се натрупват знания за морала чрез придобития нравствен опит“, „въздействията върху децата са опосредствани от тяхното съзнание, чувства, потребности, интереси, наклонности, способности“, „процес, при който се създават педагогически условия, обезпечаващи превръщането на управляемите възпитателни въздействия в самоуправяеми, саморегулиращи съзнанието и поведението на ученика, съобразно нравственият идеал“ (Господинов, Йорданова 2020: 114-115). В този контекст в литературата се говори и за основни етапи на т. нар. „ценностен процес“, които според Л. Ратс, М. Хармин и С. Саймън са „избор, оценка, действия“ (пак там). Именно тези три основни етапа се свързват с изграждането на нравствено съзнание, нравствена идентичност и нравствено поведение. Успешното нравственото възпитание в семейна среда предполага усвояването от подрастващите на тези три компонента на нравствеността.

За да бъде изградено нравствено съзнание в децата, родителите трябва да ги накарат да разберат смисъла и значението на нравствеността. В литературата се посочва, че първо в семейството трябва да се определят критерии за това какво е нравственост. Добър подход е родителите съвместно да определят кои са добродетелите, които искат да изградят в детето си и след това ежедневно да му напомнят за тях, така както му напомнят и за останалите му задачи. Самите родители със собственото си поведение трябва да бъдат пример за висока нравственост. Нагледният пример е много по-резултатен от нравоучения и беседи. Родителите трябва да имат предвид, че усвояването на нравствеността е продължителен процес. Представата за „доброто“ трябва да се

изгражда последователно в децата, а добродетелите трябва да им бъдат обяснявани, докато посланията стигнат до тях. Мишел Борба предлага семейството да си състави собствено мото, което да се повтаря, докато децата не усвоят съответната добродетел. Добре е родителите да помогнат на детето си да осъзнае добродетелите си, като му посочват примери от всекидневието и го хвалят за постъпките му, като предварително са задали критериите за добро държание. „Изтъкването на очакванията, които имаме към децата, е важна част от изграждането на нравствеността им.“ (Борба 2021: 187). Цитираната авторка посочва различни пътища за усвояване на добродетели, а родителите могат да изберат подходящите според възрастовите и характерологични специфики на техните деца: наблюдение на заобикалящата среда; разсъждение върху преживяванията и получаване на обратна връзка; следване примера на родителите, съучениците, приятелите, представителите на институции или нови авторитети, напр. инфлуенсъри в социалните мрежи и медиите; възпитаване на поведение, насочено към „поправяне на злото“; включване в благородна кауза; създаване и участие в изграждаща нравствени принципи мрежа, в която да бъдат включени и членовете на разширеното семейство, приятелите, родителите на приятелите, учителите, треньорите и др. Добре е подрастващите да се научат да разсъждават, да задават въпроси и да отговарят на запитвания, които да стимулират нравствените им възгледи. Въпросите може да са свързани и с недопустими от нравствена гледна точка деяния, като по този начин ще се подчертае значението на нравствеността. Популярни стратегии за възпитаване на добродетели са и: четенето на подходяща литература, в която чрез постъпките на героите се подчертават определени нравствени принципи; възкресяването на делата на велики личности, които ще помогнат на децата да осъзнаят смисъла на нравствеността; изработването на своеобразен „кодекс на честта“ или специални правила за нравствено поведение, който децата официално да подпишат и след това да спазват и др. (пак там: 200).

Особено внимание в литературата се обръща на развитието на положителните емоции, които оказват влияние на детското морално развитие. Главните сред тях са съпричастността и способността да обичаме. Родителите трябва да обърнат внимание на развитието на състраданието и съпричастността в децата си чрез стимулирането на „случайно възникнали действия на добрина“ и служба, в полза на обществото (Шапиро 2021: 52-55) Развитието на тези умения, ще доведе и до формирането на морални качества, като честност, почтеност, отговорност, доблест и непримиримост на лъжата.

Според Хаим Гинът „за да стане детето честен човек, трябва да не го заставяме да ни лъже за чувствата си, били те положителни, отрицателни или двойствени. Тъкмо от реакциите ни спрямо изразените от него чувства детето научава дали честността е, или не е най-добрият начин на поведение“ (Гинът 1988: 46). В книгата си „Защо децата лъжат“ Пол Екман посочва различни причини, поради които децата лъжат (www.paulekman.com). По-малките деца лъжат, за да избегнат наказание или да получат във въображението си или в действителността това, което искат. Юношите лъжат, за да защитят правото си на уединеност или да избегнат някое притеснение. Когато обаче децата започнат да лъжат по навик или за неща, важни за собственото им благополучие, тогава се появяват проблеми. Позовавайки се на Пол Екман, Лорънс Шапиро изтъква факта, че лъжата разрушава близостта и интимните отношения и често води и до други форми на антисоциално поведение при децата, като измами, кражби и агресивност (Шапиро 2020: 58). Специалистите в областта на емоционалната интелигентност обръщат внимание и на факта, че децата на разведените родители са по-чувствителни към проблемите, свързани с честността и вярността. Ето защо в непълните семейства, трябва да се работи за недопускане на подобни прояви. Важно е родителите с помощта на подходящи възпитателни стратегии да изградят доверие в децата си, като превенция срещу проявите на неискреност и лъжа.

Наред с изграждането на положителни морални емоции в контекста на емоционалната интелигентност, трябва да се обръща внимание и на т. нар „лоши емоции“. Изключването на негативните емоции и тяхната еволюция от разбирането за развитието на децата е изключително погрешно. Отрицателните емоции като срам и вина са понякога по-силни от някои положителни емоции, свързани с житейските уроци и промените в поведението. Лорънс Шапиро вижда във

въвеждането на негативните морални емоции отново в културата и възпитателния процес отговор на моралната криза, настъпила при децата. Подходящото прилагане на срама, вината и други негативни морални емоции от родителите, може да съдейства ефективно за моралното израстване на децата. При използването на негативните емоции като методи родителите трябва да са особено внимателни. Препоръчва се да прилагат творчески подход, за да не се стигне до разстройване на децата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение направеният анализ на класически и съвременни разработки на водещи автори в областта на моралното развитие недвусмислено подкрепя ключовата роля, която семейството играе в нравственото възпитание на децата. Използването на положителни емоции за изграждане на положителни качества в подрастващите в семейна среда е важна част от моралното възпитание. Подходящо приложени, негативните морални емоции, като срам, вина и др. могат също да бъдат използвани от родителите, като важни методи за преподаване на морални стойности. Стартирано от ранна възраст в семейна среда, нравственото изграждане на децата е продължителен процес. В последствие в него трябва да бъдат включени и останалите възпитателни фактори, с което да се гарантира успешното постигане на възпитателната цел, а именно изграждане на добродетели в децата. Защото независимо от изменчивостта във формалната и съдържателната страна на морала като явление, както е отбелязал римският философ и държавник Цицерон, „Човек в нищо не се приближава до боговете така, както когато прави добрини на другите.“ В този контекст е вечен и стремежът към добродетелта.

БЕЛЕЖКИ

www.paulekman.com, 04.02.2024 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов, Ж. (1985).** История на нравственото възпитание. София: Народна просвета. // **Atanasov, Zh. (1985).** *Istoria na нравственото възпитание.* Sofia: Narodna prosveta.
- Борба, М. (2021).** Успешните деца. София: Сиела. // **Borba, M. (2021).** *Uspeshnite detsa.* Sofia: Siela.
- Гинът, Х. (1988).** Децата и ние. София: Наука и изкуство. // **Ginat, H. (1988).** *Detsata I nie.* Sifia: Nauka I izkustvo.
- Господинов, В., Йорданова, Б. (2020).** Учебно помагало за семинарните занятия по теория на възпитанието. София: УИ „Св. Климент Охридски. // **Gospodinov, V., Yordanova, B. (2020).** *Uchebno pomagalo za semnarnite zanyatia po teoria na vazpitaniето.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”.
- Мутафчиева, К., И. Пенчева. (1992).** Етика. София: Просвета. // **Mutafchieva, K., I. Pencheva. (1992).** *Etika.* Sofia: Prosveta.
- Платон.** Избрани диалози. – В: Цонева, П. (1998) Антология по педагогика. Част 1. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. // **Platon. Izbrani dialozi.** – V: **Tsoneva, P. (1998).** *Antalogia po pedagogika.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”.
- Шапиро, Л. (2020).** Как да възпитаем дете с висок емоционален коефициент. София: ЖАР. // **Shapiro, L. (2020).** *Kak da vazpitame dete s visok enotsionalen koefitsent.* Sofia: ZHAR.
- Чавдарова-Костова, С. (2012).** Алтруизъм и възпитание. София: Образование. // **Chavdarova-Kostova, S. (2012).** *Altruizam I vazpitanie.* Sofia: Obrazovanie.
- Чавдарова-Костова, С. (2017).** Възпитанието в структурата на семейните отношения. София: УИ „Св. Климент Охридски. // **Chavdarova-Kostova, S. (2017).** *Vazpitaniето v stukturata na semeynite otnoshenia.* Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski”.